

Дзюбенко О. М.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ КОНЦЕПТУ УЧИТЕЛЬ (НА МАТЕРІАЛІ ЕПІТЕТИВ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ ЛАТИНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

У статті представлено фрагмент здійсненого зіставного аналізу епітетів, що експонують концепт УЧИТЕЛЬ. Прослідковано динаміку розвитку концепту УЧИТЕЛЬ у межах римського, англійського та українського літературно-художнього дискурсу.

Ключові слова: концепт, літературно-художній дискурс, епітет.

В статті представлено фрагмент завершеного сопоставимого аналізу епітетів, которые экспонируют концепт УЧИТЕЛЬ. Прослежена динамика развития концепта УЧИТЕЛЬ в пределах римского, английского и украинского литературно-художественного дискурса.

Ключевые слова: концепт, литературно-художественный дискурс, эпитет.

The article presents comparative analysis of epithets that exhibit the TEACHER concept. It follows the dynamics of the TEACHER concept within Roman, English and Ukrainian literary discourse.

Key words: concept, literary discourse, epithet.

Виразником емоційно-оцінного забарвлення концепту є епітети. Адже епітет, як зазначають лінгвісти, – художнє означення або обставина дії, що завдяки особливій функції в тексті допомагає слову набути нового значення або смислового відтінку, підкреслює характерну рису, визначальну якість певного предмета або явища, збагачує мову новим емоційним сенсом, додає до тексту певної мальовничості, насиченості [2, с. 238; 3, с. 175].

Актуальність дослідження зумовлена зростанням інтересу лінгвістів до дослідження аксіологічних засобів мови в руслі концептології. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених епітету (О. О. Потєбня, О. М. Веселовський, О. М. Мороховський, І. Р. Гальперін, В. А. Кухаренко та ін.), епітети, що експлікують концепт УЧИТЕЛЬ, не були предметом окремого дослідження.

Мета наукової розвідки: простежити динаміку розвитку концепту УЧИТЕЛЬ на основі епітетів латинської, англійської та української мов.

Враховуючи когнітивну й аксіологічну роль епітетів, усі виділені нами епітети розглядаємо за критерієм конотованості (позитивно чи негативно забарвлені). У літературних творах виокремили епітети, що безпосередньо сполучаються з лексемою «учитель» й епітети, які характеризують його особу опосередковано (через опис його портрета, поведінки, вчинків, мовлення, знання предмета й методики викладання, моральних якостей, фізіологічних, емоційних і психологічних характеристик тощо).

Літературно-художній дискурс латинської мови зберіг приблизно однакову кількість позитивно- та негативно-оцінних епітетів на позначення концепту учителя, що засвідчує бінарне ставлення до учителя в римському суспільстві. З одного боку, в римській літературі вчителю надається вища позитивна оцінка, акцентується увага на його психологічних і розумових якостях: *optimus* (кращий) (Quintilianus, кн. 1, гл. 2, ч. 1), *doctissimus atque incomparabilis* (найбільш вчений і незрівнянний) (Quintilianus, кн. 1, гл. 2, ч. 1), *notissimus* (найвідоміший) (Suetonius, 3), *clarus* (відомий) (Suetonius, 4), *comis facilisque* (добрий і м'який) (Suetonius, 7). На протигагу наведеним одиницям, епітети *turpis* (огидний, лихий) (Quintilianus, кн. 1, гл. 2, ч. 1), *nefandus* (розпусний) (Quintilianus, кн. 1, гл. 3, ч. 4), *desidiosior* (більш недбалий, лінивий) (Suetonius, 8), *acerbus* (грізний) (Suetonius, 9), *plagosus* (забіякуватий) (Suetonius, 9) мають негативну конотацію. Сенека різко негативною характеристикою наділяє учителів тілесних вправ: «*pessimae notae mancipia in magisterium recepta*» (найнижчої проби звільнені раби у ролі вчителів) (Seneca, XV).

У складі опрацьованих нами британських художніх творів переважають епітети з негативною оцінкою суб'єкта навчання. Образ учителя постає через опис його моральних, емоційних, розумових і особистих якостей: *harsh, barbarous* (грубий, жорстокий) (Fielding, p. 3, ch. 5); *hasty, cruel, severe* (запальна, жорстока, сувор) (Brontë, ch. 5); *dull and world-corrupted* (тупа і розбещена) (Thackeray, ch. 5); *rusty stiff, heavy* (заржавлений, нерухомий, огрядний) (Dickens 1, ch. 16); *balmy* (навіжений) (Shaw, act1); *vague, fickle, irresponsible* (розпливчастий, немічний, безвідповідальний) (Lodge, p. 45). Як бачимо, наведені епітети представляють період з XVIII по XX ст.. Слід навести епітети, які змальовують образ учителя опосередковано через опис певних його характеристик. Це, перш за все, зображення портрета учителя: *bald* [head] – лиса [голова], *deep* [voice] – низький [голос], *so very double* [chin] – подвійне [підборіддя], *little half shut up* [eyes] – маленькі напівзакриті [очі] (Dickens 2, ch. 11); *a bony* [hand] – кістлява [рука] (Dickens 2, ch. 12); *fiery* [face], *small* [eyes], *thin wet-looking* [hair], *angry* [face] – вогненне [обличчя] маленькі [очі] рідке сальне [волосся] зле [обличчя] (Dickens 1, ch. 6). Також автори звертаються до зображення природних здібностей та поведінки вчителя: *not of the first rate* [natural parts] – не першого сорту [природні здібності] (Fielding, p. 3, ch. 3); *pompous* [vanity] – пихате [чванство], *frigid* [correctness] – холодна [коректність] (Thackeray, ch. 2).

Серед позитивно-оцінних епітетів можемо виділити одиниці на позначення розумових і моральних якостей учителя, які зустрічаються у творах XVIII – XIX ст.: *deeply read* (глибоко начитаний) (Fielding, p. 3, ch. 3); *kind and gentle* (люб'язний і ласкавий) (Fielding, p. 3, ch. 5); *very good and very clever* (дуже добра й дуже розум-

на) (Brontë, ch. 5); *the kindest* (найдобріший) (Dickens 1, ch. 16); *very attractive and hopeful* (дуже привабливий й багатообіцяючий) (Dickens 1, ch. 16).

Літературно-художній дискурс української мови фіксує епітети на позначення концепту УЧИТЕЛЬ з позитивною та негативною конотацією з переважанням перших за кількісним показником. Спочатку звернімося до опису позитивно маркованих одиниць. У давній українській літературі учитель постає, наприклад, *добре учоний и цнотливий* (Загоровський). У літературі XIX – поч. XX ст. зустрічаємо такі характеристики: *оригінальний, симпатичний* (Франко 2, с. 178), *прекрасний* (Франко 8, с. 84), *улюблений* (Франко 5, с. 288); як і в давній період, автори апелюють до моральних і розумових якостей учителя: *добрий* (Коцюбинський, с. 327), *чесний, щирий, одвертий* (Франко 5, с. 288), *любі, тихі* (Тесленко), *талановитий* (Франко 6, с. 37), *розумний* (Карпенко-Карий), *терплячий* (Олійник, с. 167). Українська література XX ст. радянського періоду подає зразки, в яких учитель наділений найвищою позитивною оцінкою: *мудрий* (Сухомлинський, с. 181), *по-артезіанському глибокий* (Коломієць, с. 123), *незвичайний* (Збанацький, с. 219), *найкращий* (Драч, с. 204). У деяких епітетах учитель постає рідною людиною: *по-батьківськи ясний, земний* (Горлач, с. 101), *дорогий, рідний* (Донченко, с. 256). Моральні й емоційні характеристики передаються через епітети *проста, скромна, спокійна, задумана, мрійна, привітна, тиха, ясночола* (Сосюра, с. 209).

Варто звернутися й до епітетів, які характеризують особу вчителя опосередковано шляхом зображення різноманітних його характеристик: педагогічних здібностей (*приступна, жива і щиро предметова* (Франко 2, с. 178), *красно* [учать] (Франко 8, с. 110), *цікаві* [уроки] (Донченко, с. 321)); емоційних якостей (*добрий* [гумор] (Франко 5 с. 288), *веселі* [години о. катехіта] (Франко 5 с. 290), *тепло* [всміхається] (Сосюра, с. 210), *тиха, золотава* [усмішка] (Горлач, с. 102)); портретних характеристик (*тихий карий; добрий* [зір] (Сосюра, с. 210)). Позитивна оцінка досягається також шляхом актуалізації семи «батьківські стосунки»: *батьківська* [теплота] (Донченко, с. 162).

Щодо негативно-оцінних епітетів на позначення образу вчителя, то зазначимо, що найбільша кількість одиниць цього типу зафіксована у літературних творах XIX – поч. XX ст.: *страшний* (Франко 5, с. 298), *неумолимий, неустрашимий і неузвимий* (Франко 7, с. 429). У літературі давнього періоду зустрічаємо лише спорадичні зразки епітетів цього типу, наприклад: *з лакун нікчемних шкільних вчителів* (Прокопович). У творах Івана Франка образ учителя-ката втілюється через зображення його емоційних характеристик: *злобно* [всміхаючись] (Франко 1, с. 87), *грізний гадючий* [погляд] (Франко 1, с. 88), *ідіотичний* [сміх] (Франко 5, с. 300); голосу: *різкий, неприємний* (Франко 7, с. 424); вчинків: *нелюдські* (Франко 1, с. 89); системи навчання: *кепське* [навчання професора] (Франко 4), *прокляті* [професорські причинки] (Франко 4). Як бачимо, у творах цього періоду епітети досягають максимуму на шкалі негативних ознак. Як засвідчує літературно-художній дискурс української мови, поширеним явищем серед педагогів було пияцтво: «до *п'яного* дяка в науку» (Шевченко, с. 532), «*грімким пивним басом*» (Франко 3, с. 317), «*перед вів у пияцькій компанії Осмультський*» (Франко 3, с. 317). Художня література радянського періоду подає нечисленні приклади негативно забарвлених епітетів на позначення образу вчителя та велику кількість позитивно маркованих одиниць, що видається цілком логічним, якщо врахувати факт партійності літератури, яка не відбивала реальну дійсність, а фальсифікувала життя, видаючи бажане за дійсне. З цього приводу П. Серіо зазначає, що лексика політичного дискурсу, зокрема «радянської мови» (а «заполітизованою» була будь-яка сфера життя), виконує функцію приховування істинних смислів, і її конотованість полярно змінюється залежно від політичних переконань спостерігача [Цит. за 1, с. 30]. Поодинокі негативно-оцінні епітети радянського періоду, що експлікують образ учителя, мають пом'якшувальний характер, наприклад: *похмурі і діловиті* [обличчя] (Збанацький, с. 57).

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що образ учителя у літературно-художньому дискурсі трьох досліджуваних мов має бінарний характер. Крім того, встановили, що епітети з позитивною конотацією більшою мірою властиві творам давнього періоду та літературі XX ст., більшість негативно маркованих епітетів на позначення концепту УЧИТЕЛЬ досягають максимуму на шкалі негативних ознак у літературних творах періоду XVIII – поч. XX ст.. Негативно-оцінна динаміка концепту УЧИТЕЛЬ простежується у такому перетворенні: латин. *nefandus* (розпусний) (I ст.), *acerbus* (грізний) (II ст.), *plagiosus* (забіякуватий) (II ст.) → англ. *harsh, barbarous* (грубий, жорстокий) (XVIII ст.), *hasty, cruel, severe* (запальна, жорстока, сувора) (XIX ст.) → *vague, fickle, irresponsible* (розпливчастий, немічний, безвідповідальний) (XX ст.); укр. *нікчемний* (давня українська література) → *страшний, грізно гадючий, нелюдський* (кін. XIX – поч. XX ст.) → *похмурий, апатичний* (XX ст.). У подальших наукових дослідженнях видається перспективним лінгвокультурологічний аналіз концепту УЧИТЕЛЬ на матеріалі наївного дискурсу.

Література:

1. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія / О. П. Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
2. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
3. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. (ред.); НАН України. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 820 с.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

4. Brontë Ch. Jane Eyre. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/ebooks/1260>.
5. Dickens 1: Dickens Ch. David Copperfield. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/ebooks/766>.
6. Dickens 2: Dickens Ch. Dombey and Son. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/ebooks/821>.

7. Fielding H. The History of Tom Jones, a Foundling. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/ebooks/6593>.
8. Lodge D. Changing Places. A Tale of Two Campuses. – Режим доступу : <http://www.scribd.com/doc/52141530/David-Lodge-Changing-places>.
9. Quintilianus Institutio Oratoria. – Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com/quintilian.html>.
10. Seneca L. Annaeus Epistulae morales ad Lucilium. – Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com/sen.html>.
11. Shaw B. Pygmalion. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/ebooks/3825>.
12. Suetonius Tranquillus De grammaticis. – Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.gram.html>.
13. Thackeray W. Vanity Fair. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/ebooks/599>.
14. Горлач Л. Дорога через поле / Л. Горлач // Скарб високої любові: Слово про вчителя: Вірші, поеми, оповідання, уривки з повістей, романів / Упоряд. Л. Дунаєвська. – К. : Веселка, 1990. – С. 101-102.
15. Донченко О. Золота медаль / О. Донченко. – К. : Веселка, 1971. – 348 с.
16. Драч І. Дума про вчителя / І. Драч // Драч І. Вибрані твори в двох томах. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 2. – С. 152-205.
17. Загорівський В. Духовное завѣщаніє. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old14_16/old14_09.htm#zag1/.
18. Збанацький Ю. Малиновий дзвін. Між добрими людьми / Ю. Збанацький. – К. : Радянська школа, 1986. – 424 с.
19. Карпенко-Карий І. Хазяїн. – Режим доступу : <http://ukrclassic.com.ua/katalog/k/karpenko-karij-ivan/248-ivan-karpenko-karij-khazyajin>.
20. Коломієць В. Учитель / В. Коломієць // Скарб високої любові: Слово про вчителя: Вірші, поеми, оповідання, уривки з повістей, романів / Упоряд. Л. Дунаєвська. – К. : Веселка, 1990. – С. 123-124.
21. Коцюбинський М. Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма / М. Коцюбинський // Коцюбинський М. Твори: в 6-ти т. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. – Т. 1. – С. 310-327.
22. Прокопович Ф. До професорів Київської академії. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/procop/proc306.htm>.
23. Сосяра В. Скарб високої любові: Слово про вчителя: Вірші, поеми, оповідання, уривки з повістей, романів / Упоряд. Л. Дунаєвська. – К. : Веселка, 1990. – С. 209-210.
24. Сухомлинський В. Лист дочці / В. Сухомлинський // Скарб високої любові: Слово про вчителя: Вірші, поеми, оповідання, уривки з повістей, романів / Упоряд. Л. Дунаєвська. – К. : Веселка, 1990. – С. 181-188.
25. Тесленко А. Страчене життя. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=115&bookid=1>.
26. Франко 1: Франко І. Schönschreiben / І. Франко // Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 15. – С. 84-90.
27. Франко 2: Франко І. Борис Граб / І. Франко // Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 18. – С. 177 – 190.
28. Франко 3: Франко І. Гірчичне зерно / І. Франко // Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 21. – С. 316-333.
29. Франко 4: Франко І. Грицева шкільна наука. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=27&bookid=9>.
30. Франко 5: Франко І. Отець-гуморист / І. Франко // Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 21. – С. 288-315.
31. Франко 6: Франко І. Причинки до автобіографії / І. Франко // Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 39. – С. 36-43.
32. Франко 7: Франко І. Сморгонська академія / І. Франко // Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка. – Т. 16. – С. 424-433.
33. Франко 8: Франко І. Учитель / І. Франко / Франко Іван Зібрання творів: В 50 т. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 24. – С. 67-120.
34. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1987. – 638 с.